

BÁRTH DÁNIEL

Történeti folklorisztika Magyarországon Előzmények és távlatok*

A folklorisztika és a történetiség kapcsolatának Magyarországon is megvan a maga története. E szimbiózis nagyjából egyidős a tudományággal: jelen volt már a népi kultúra felfedezésének nevezett korszak inkább rajongó-ideologikus, mint tudományos kérdésfelvetésében, majd alapelemmé vált a 19. század második felétől fokozatosan intézményes hátterét is kiépítő szaktudomány paradigmájában, mígnem a 20. század derekától – többféle értelmezésben – a hazai folklorisztika egyik húzóágazatát jelentette. A csaknem két évszázados kapcsolat pusztán kutatástörténeti áttekintése is vaskos kötetek egész sorát eredményezné, amelyek bibliográfiai tételek sokaságát tartalmaznák.² Ha pedig még ennél is többre, a kérdés valódi *tudománytörténeti* bemutatására vállalkoznánk, azt vélhetően csak egy (vagy több), a jelen tanulmány méreteit sokszorosan meghaladó monográfia keretein belül végezhetnénk el eredményesen.³ Ráadásul egy ilyen munka nem képzelhető el a nemzetközi kapcsolódások tárgyalása nélkül. Már csak azért is hasznos lenne egy hasonló áttekintés elkészítése, mert ez tágabb tudományszakunk, a néprajz végső soron máig uralkodó paradigmájának számos fontos összetevőjét megvilágítaná. Amikor alább a címben szereplő fogalom tömör megközelítésére vállalkozunk, korántsem efféle nagy távlatú célok lebegnek szemünk előtt. Áttekintésünk csupán néhány tudománytörténeti csomópont kiemelésére és mindenekelőtt a jövőbe mutató lehetséges utak felvázolására koncentrál. Utóbbiak deklarálása abban a reményben történik, hogy szerény javaslatainkkal együtt a honi néprajztudomány 21. századi útkereséséhez is hozzájárulhatunk.

Ami a tágan értelmezett népi kultúra hazai történeti vizsgálatát illeti, ezen a téren a néprajz oldaláról viszonylag friss kutatástörténeti számvetésekkel rendelkezünk.⁴ Nemrégiben nagyszabású, reprezentatív áttekintés jelent meg, amely a népi kultúra történeti keresztmetszeteit adja köztörténeti periodizációban.⁵ Mivel a nyolc kötetesre tervezett kézikönyvsorozat utolsó előtti „félkötetének” recepciója még csak mostanában bontakozik ki a társtudományok körében, a befogadás történetének sikereiről, vagy az esetleges kritikáról egyelőre nem adhatunk számot.⁶ Ezzel együtt azt mondhatjuk, hogy egy kötetben ma itt olvashatjuk a legteljesebb áttekintést a magyar népi kultúra, azon belül a folklór több mint ezer éves történetéről. Paládi-Kovács Attila főszerkesztői előszavában – előre elismerve a hatalmas méretű ismeretanyag mozaikszerűségét, széttöredezettségét és esetleges hiányosságait – a kötet úttörő jellegét hangsúlyozta.⁷ Okkal, hiszen a kézikönyv – mint minden összegzés – a „fehér foltok” felmérésének és tükröztetésének is eszköze egyben. Az efféle grandiózus vállalkozások nélkül még a „kisebb” tudományszakok esetében is nehéz átlátni a kutatási defektusokat.

Az említett kötet előszavából és más tudománytörténeti írásokból is tudható, hogy a magyar népi kultúra történetének átfogó áttekintését többen többféleképpen megtervezték az elmúlt fél évszázadban. Az említett kézikönyv számára 1968-ban Hoffmann Tamás és Voigt Vilmos írt szinopszist *A magyar etnikum és a magyar népi kultúra fejlődése* címmel. Ez a tervezet azon a szintén vázlatos áttekintésen alapult, amelyet az említett szerzőpáros 1965-ben *A kultúra világa* című könyvsorozat nagyközönségnek szóló kötetében (*A Föld országai. A világ népei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest) tett közzé. Utóbbi munkát azért érdemes külön is kiemelnünk, hiszen itt olvasható a

magyar folklór addigi (és sokáig) legteljesebb történeti áttekintése a fiatal (mindössze 25 éves) Voigt tollából.⁸ A tanulmány a marxista társadalomtörténet kereteiben helyezi el a folklór kialakulásának, létezésének, fejlődésének és elmúlásának adatait. Az akkori összegzés minden bizonnyal a szerző számára is hasznos volt, hiszen az azóta eltelt csaknem fél évszázadban számtalan témakörben továbbfejlesztette nézeteit és adatsorait. Nagy kár, hogy a többször beharangozott átfogó folklórtörténeti monográfiája eddig nem készült el, mivel az általa szerkesztett *A magyar folklór* című egyetemi tankönyv műfajonként széttördelt fejezetei, valamint a jobbára külföldieknek írott újabb áttekintései csak kisebb részben pótolják e hiányt.⁹

Ami általában a néprajztudomány történetisége kapcsán jelentkező elméleti kérdések tisztázását illeti, ezen a téren a magyar folkloristák régóta aktívan részt vállalnak. Az ilyen jellegű tudománytörténeti szemlék élén szinte már egyfajta citációs hagyományként szokás szerepeltetni Vargyas Lajos 1961-ben megjelent tanulmányát, amely címében kérdésbe rejtett határozott deklarációt tartalmaz a témát illetően (*Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?*).¹⁰ A történeti folklorisztika egyik hazai vezéralakja itt átfogó rendszerezést adott elődeinek és kortárs szaktársainak történeti irányultságáról. Áttekintése korántsem csak a folklórterületek kutatására terjedt ki, sőt, az anyagi kultúra '50-es években fellendült, magas színvonalú történeti vizsgálatai mellett mintha árnyékba húzódtak volna a hasonló folklorisztikai kezdeményezések. A szerző – pozitív példaként, a komplex módszerek között – jobbára csak a tánc-történeti és saját balladakutató munkásságára hivatkozhatott. Vargyas jól látta az 1940-es években bekövetkezett szemléletváltás előtti történeti jellegű néprajz gyermekbetegségeit: az esetlegességet, a beszűkített és jelenből visszavetített történeti perspektívát, a parasztságnak, mint „ősi” hagyományok rezervátumának történetietlen megközelítését. Azt is helyesen ismerte fel, hogy az általa „sui generis történeti–néprajzi” módszernek nevezett megközelítés hazai eredményei¹¹ a történeti néprajz legmagasabb színvonalú, európai szinten is úttörő megvalósulását jelentik. Hasonlóképpen eredményes, a néprajzi és a történeti kutatás módszertanát ötvöző komplex módszernek tartotta Vargyas azokat a kutatásokat, amelyek a recens vizsgálatok mellé felsorakoztatják a történeti források minél szélesebb körű adatait. Saját balladakutatásai és bizonyos tárgytörténeti (Gáborján Alice, Kresz Mária, Csilléry Klára) kutatások mellett itt Morvay Péter tánc-történeti, Hofer Tamás településnéprajzi és Takács Lajos gazdálkodástörténeti munkásságára utalt. E „komplex” módszerek mellett Vargyas két „tisztán néprajzi” megközelítési módot is bemutatott, amelyek szintén alkalmasak történeti tanulságok levonására: az egyik az etnográfiai leírás, amely – tisztességesen elvégezve – kikerülhetetlenül magában foglalja legalább az újkori történeti fejlődés alapvonalait, a másik pedig az összehasonlító kutatás, amely véleménye szerint a relatív kronológia nagyobb távlatai mellett akár az abszolút időmeghatározás alkalmazását is lehetővé teszi. Utóbbi kapcsán egyrészt szintén saját balladakutatásának összehasonlító távlatait, illetve Diószegi Vilmos néphitkutatását, Vincze István és Andrásfalvy Bertalan szőlészettel, borászattal, Szolnoky Lajos kendermunkákkal, Földes László pásztorkodással kapcsolatos munkálatait hozta fel példaként.

Vargyas tanulmánya akkori munkahelye, a Néprajzi Múzeum értesítőjében látott napvilágot, és elsősorban a múzeumban mint tudományos műhelyben folyó munkát volt hivatott reprezentálni. A második világháború előtti néprajzi kutatásokról összefoglaló negatív tételben mondta ki: a „legfőbb hiány pedig az, hogy nem ismerték fel a fejlődés termelési-társadalmi meghatározottságát s azokat a nagy korszakokat, amelyek ennek a meghatározottságnak következtében létrejöttek a különböző termelési-társadalmi rendszerek kialakulása idején, – ami a marxista történet-elmélet nagy felfedezése.”¹² A marxista társadalomtörténet számonkérése másrésztől a jövőbeni ilyen keretben történő vizsgálódás akkoriban kötelező (?) ígéretével társult: „A mi feladatunk tehát a jelenben az, hogy tisztázott fogalmakat alakítsunk ki, értékeljük és elméletileg rendszerezzük a történeti kutatás lehetőségeit a néprajzban, alakítsuk ki módszertanát, s mindazt, ami ösztönösen, többé-kevésbé helyesen benne élt már kutatóinkban és kutatásaikban, *tudatosítsuk a marxista elmélet eredményeinek segítségével.*”¹³ Ma már nem tudjuk, hogy a korszak uralkodó ideológiájához történő szigorú alkalmazkodás kinyilvánítása mennyire fakadt személyes meggyőződésből, és mennyire szolgálta a tudományszak védelmét. A történeti kutatások esetében védelemre már csak azért sem volt szükség, mert az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején éppen szovjet mintára hirdették meg a „történeti fordulatot” a honi etnográfiaiban.¹⁴ Utólagos vélemények szerint a hazai néprajz prominens képviselői közül többen felismerték, köztük elsősorban az iskolateremtő Tálasi István, hogy a filológiai

megalapozottságú, tárgy történeti és gazdálkodástörténeti vizsgálatok nem csupán a továbbélés, hanem a viszonylagos ideológiai védettségben történő kibontakozás lehetőségét jelentik az etnográfia számára.¹⁵ Olyannyira, hogy a Vargyas dolgozatával időnként polemizáló szerepben feltüntetett, ám arra még nem hivatkozó Barabás Jenő a szintén 1961-ben megjelent tanulmányában már a túlzott történeti egyoldalúságra, a néprajzi kutatások recens oldalának erősítésére figyelmeztetett.¹⁶

Ha túl is lépünk Vargyasnak a korszak retorikájára jellemző marxista irányultságán, az ismeretett tanulmány mára több szempontból is elavultnak tekinthető. A legkevésbé éppen az imént bemutatott csoportosítás tűnik használhatónak. Nemcsak a néprajztudományban, hanem az annak vizsgálati tárgyát jelentő népi kultúrában is gyökeres változások történtek az elmúlt fél évszázadban. A tanulmány megjelenési dátuma ebből a szempontból akár szimbolikus is lehet, hiszen 1961 egyben a magyar parasztság történetében az utolsó, elsöprő erejű történelmi megrázkódtatás, a kollektivizálás hazai befejeződését jelenti.¹⁷ A hagyományos népi kultúra felszámolódása egészen új aspektusba helyezte a „recens” néprajzi vizsgálatokat. Az elmúlt fél évszázadban maga a „népi kultúra” is tisztán történeti jelenséggé, egyesek szerint absztrakt történeti konstrukcióvá vált. A tudománytörténeti oldal tekintetében már a maga korában szembetűnő volt Vargyas szemléjének egyoldalúsága: csak a Néprajzi Múzeum munkatársaira koncentrált (ám meg sem említette például Fél Edit történetileg is értékelhető munkásságát), és a határozottan történeti irányultságú, máshol dolgozó kortársait figyelmen kívül hagyta. Elég itt csupán néhány olyan folkloristára utalni (Martin György, Schram Ferenc, Dömötör Tekla, Bálint Sándor), akik már az '50-es években megkezdtek ilyen irányú munkásságukat. Elképzelhető, hogy ezek tevékenységét nem is lett volna olyan egyszerű elhelyezni a felsorolt négy csoport valamelyikében. Vargyas még nem tudhatta, hogy az ún. *történeti néprajz* hazai kibontakozása éppen a '60-as években induló fiatal néprajzkutatók körében történik majd meg. Ezen a kutatási irányon a magyarországi tudományfejlődésben elfogadott értelmezés szerint leginkább azokat a hosszantartó és módszeres levéltári adatgyűjtésen alapuló, néprajzi szemléletű történeti vizsgálatokat értjük, amelyek általában egy meghatározott korszak (túlnyomóan az 1848 előtti, régebbi elnevezéssel kései feudalizmusnak nevezett másfél-két évszázad) tudatosan kiválasztott forrásanyagán alapulnak.¹⁸ Vargyas felosztása szerint ezek egyértelműen a „*sui generis* történeti–néprajzi” kutatások közé sorolhatók, még ha ő a módszer egyik legkiválóbb alkalmazóját, Takács Lajost – töprengések után – egy másik kategóriába illesztette is. Erre az irányzatra azonban alább még visszatérünk.

Elsősorban tudománytörténeti jelentősége miatt foglalkoztunk ilyen hosszán Vargyas tanulmányával. A hazai történeti irányultságú néprajzban (beleértve az imént említett történeti néprajzot is) nagyon kevés a módszertani és elméleti megközelítésű tanulmány. Vargyas dolgozatának éppen azok a legmaradandóbb (és egyébiránt legritkábban idézett) részei, amelyek e különös, a történetesektől eltérő módszertan megvilágítására törekszenek. A történeti források feldolgozásánál alkalmazott speciális „néprajzi látásmód” elemei szerinte a következők: a néprajzi anyagismeret és iskolázottság, valamint a népi kultúra történetére irányuló kutatás. Ezek sora természetesen manapság már egészen új fényben bővíthető és bővítendő tovább, különös tekintettel a történettudományban bekövetkezett alapvető szemléletváltás(ok)ra.¹⁹

Vargyas mellett a 20. század második felének kiemelkedő hazai teoretikus irányultságú folkloristája, aki nemcsak történeti folklorisztikával, hanem annak mibenlétével manapság is foglalkozik: Voigt Vilmos. A budapesti egyetem Folklore Tanszékének évtizedeken át vezető tudósa, egyetemi tanára a 2000-es évek első felében három vaskos kötetben, összesen csaknem 1200 oldalnyi gyűjteményben összegezte nehezebben hozzáférhető helyen megjelent tanulmányait.²⁰ Utóbbiakat egy igen nagyszabású publikációs életműből válogatta ki. Ami szándéka szerint összeköti ezen írásokat, az a kötetek egymással sorozatszerűen megegyező alcíméből világlik ki: ezek mind „történeti folklorisztikai tanulmányok”. Ebből a szempontból különösen az első két kötet mutat világos koherenciát, ahol még egyfajta időrend is felfedezhető a válogatás és a közlés sorrendjében. A második kötet nagyjából a 20. század végéig jut el. Az 1970–80-as évek május elsejének akkori „jelenkutató” vizsgálata mára már érthetően „történeti folklorisztikává” vált.²¹ Amennyiben a szerző a 20. század utolsó évtizedeiben értekezett „mai folklórról”, mára ezek az írások is „történetivé” lettek. A tanulmányok többségének tematikája azonban tényleg a régebbi történelemben mozog. Ha a három kötet teljes anyagát áttekintjük, tanulságos képet kapunk arról, hogy a szerző mit tekint történeti folklorisztikai vizsgálatnak, és világos lesz, hogy miben áll Voigt következetesen alkalmazott „törté-

neti-filológiai” módszere: „Először is össze kell gyűjteni a hiteles, régi adatokat. Ezeket nemzetközi távlatba kell illeszteni, utalni kell kultúránk fejlődésére-változásaira. Nagyon óvatosan kell bánni az értékelő-minősítő megnevezésekkel” – írja erről első kötete utószavában.²² Az efféle történeti vizsgálatokban egyrészt az üdvös szkepticizmust, másrészt az adattiszteletet tartja fontosnak. Előszóval választja az áttekintések, nagyobb összefüggések, fejlődési tendenciák érzékeltetésének módszerét, amelyek esetében a problémák és korábbi problémafelvetések összefoglalása már magában rejtje a megoldást. A másik oldalról esettanulmányok formájában konkrét anyagelemzésre is többször vállalkozik. Ezek között külön is kiemelendő az a Bruegel-festményt parömiológiai szempontból elemző tanulmánya, amelyet a szerző – meglepő módon – „magyar történeti folklorisztikai elemzésekíséret”-ként interpretálva eredetileg Vargyas Lajos 70. születésnapjára készített el. Ebben a komparatív összefüggések nem-genetikus történeti értelmezésének lehetőségeire hívta fel a figyelmet.²³

Több mint három évtizedesek már Voigt azon összefoglaló igényű, áttekintő tanulmányai, amelyekben a történeti folklorisztika eredményeit szemlélte és értékelté.²⁴ Ezekben egyrészt a folklór archaikumának és belső történetiségének kérdését tárgyalta, azok sokszor tévutakra vezető felfogását kritizálta. Bemutatta, hogyan akadályozták meg e fantazmagóriák a valódi adatokon nyugvó történeti vizsgálatok fejlődését. Döntő fontosságúnak tartja a kérdést: „ha az egyes néprajzi részvizsgálatokból kirajzolódik valamilyen társadalomtörténeti folyamat, ezek összegzése nyomán felismerhető-e egy olyan egységes folyamat, amelyet magyar népi kultúra történetének nevezhetnénk? Ha pedig sikerül megragadni ezt a folyamatot, meg kellene vizsgálni, hogyan viszonyul ez a művelődéstörténet a »nagy« társadalomtörténet festette általános képéhez.”²⁵ A szövegfolklór tekintetében az említett folyamatot szerinte nem annyira az egyes műfajok keretein belül, hanem inkább a teljes műfajhierarchiának a változása és összehasonlító elemzése mentén ragadhatjuk meg. Voigt alapvető törekvései közé tartozik, hogy a folklór történeti tényeit a teljes magyar (és európai) művelődéstörténet keretében interpretálja. „Egyrészt a magyar művelődéstörténet keretébe kell ágyazni a népi műveltség egész történetét, nyilvánvaló módon a történészek által és szempontjai szerint. Ebből igazán sokat tanulhatnak majd a folkloristák. Másrészt azonban a folkloristáknak a maguk szempontjai szerint kell elkészíteni a magyar folklór egészének, rendszerének művelődéstörténeti vázlatrajzát. E két kép nem lesz egyező: kölcsönös megvitatásuk után a különbségek egy része eltűnhet, azonban még ezután sem lesz azonos a történeti folklorisztika és a folklorisztikai történettudomány által adott áttekintés. A folklór ugyanis sajátos és bizonyos fokig önálló területe a társadalmi tudatnak, megvannak a maga speciális összefüggései. Ha a művelődéstörténetet integrált, komplex tudománynak tartjuk, ez nem azt jelenti, hogy benne és általa eltűnnek az egyes részterületek sajátosságai: éppen ellenkezőleg, ezek egymástól is eltérése, az eltérés értelmezése ad módot arra, hogy a maga teljességében fogjuk fel egy nép, egy állam, egy kultúra műveltségét.”²⁶ Ezzel ismét eljutottunk a néprajzi/folklorisztikai látásmód és a történeti/művelődéstörténeti szemlélet elkülönítésének problematikájához. Egyébként, amiről itt Voigt általánosságban beszél, az a 18. század vonatkozásában két vastos kötetnek köszönhetően szinte megvalósulni látszik: Kosáry Domokos magisztrális munkája²⁷ a század művelődéstörténetébe illesztette a folklór műveltség alakulását, míg *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században* című interdiszciplináris tanulmánykötet elsősorban a folklorisztika és az irodalomtörténet együttműködése révén mintegy kitágította ezt térben (közép-európai kitekintéssel) és kultúrdinamikai (elit és népi kultúra kölcsönhatása) értelemben egyaránt.²⁸

A fontosabb tudományelméleti előzmények ismertetése után itt az idő, hogy felvázoljuk saját elképzeléseinket a történeti folklorisztika múltbeli és lehetséges jövőbeni irányai vonatkozásában. Meglátásunk szerint a történetiség három dimenziója mutatható ki a folklórban és az ezzel foglalkozó tudományágban:

1. Kezdjük a legrégebb óta máig élő szemlélettel, amely a folklór egyes jelenségeire úgy tekint, mint a történetiség eleven megnyilvánulásaira, más szóval *mintha a folklór adatok eleve magukban hordoznák a történetiség messzire mutató horizontját*. Ez a gondolat a néprajzi paradigma alaprétégehez tartozik: több mint két évszázada töretlenül benne él a szakmai és szakmán kívüli közgondolkodásban. Valójában józan ember nem vonja kétségbe, hogy a folklór tartalmaz „archaikus” vagy „rég” elemeket, ám ezek változatlanságában, mozdulatlanságában, évszázadokon, sőt évezredek átívelő átörökítésében a „szkeptikus” kutatók már kevésbé hisznek. Jobban mondvá, kézzelfogható forrásada-

tok híján, az ezekre épített elképzeléseket általában tudományos tévképzetekként (hiedelmekként) interpretálják és kritizálják. Nincs itt terünk, hogy az említett szemlélet 19. századi uralkodásának, majd 20–21. századi továbbélésének legjobb példáit, a romantika korának első folkloristáitól napjaink romantikus folkloristáig végigtekintsük. Részben megtették ezt már előttünk mások, elsősorban az őstörténethez kapcsolódó tudományos fantazmagóriák kritikájához kapcsolódva.²⁹ Az ún. „keleti hozadék”-viták, a magyar „ösvallás” problematikája, elveszett hajdani hősepikánk kérdése, a magyar líra előtörténete és sok egyéb kapcsán a józan („szkeptikus”) kritikusok vagy az európai párhuzamok felvillantásával, vagy a valódi forrásadatok számonkérésével aknázták alá a szépséges és lelkesítő elméletek légvárát.³⁰ Ám ezek az újabb eredmények gyakran még a szaktudományos folklorisztika berkein belül is visszhangtalanok maradtak, nem beszélve a folkloristáktól még a legutóbbi időkben is „ösköltészeti” és „őstörténeti” adatokat váró rokontudományokról, illetve a népies romantika 19. századi szemléletében benne ragadt szélesebb társadalmi közvéleményről. Ahogy az egyik „szkeptikus” fogalmaz: „A történeti folklorral foglalkozó kutató felelőssége nagy. Minden kis hibája örökre rögzül, minden józan eredménye sokáig szélbe kiáltott szónak tetszik.”³¹

Nem csupán a 19–20. században gyűjtött folklóradatoknak a honfoglalás korára, vagy az azt megelőző időszakra vonatkoztatása, visszavetítése ellen lehetnek kifogásaink. Hasonlóképpen problematikus megragadni a későbbi korszak történeti sorsfordulóinak, kiemelkedő személyiségeinek „folklóráját”. Hiába keresték nálunk évtizedekig lázas buzgalommal történelmünk „osztályharcos” mozzanatainak hiteles folklór adatait, ezeket aligha találták meg. Éppen a kuruc kori vagy szabadságharcos folklór józan és adattisztelő összefoglalásai mutatják, mennyire nehézkes is az efféle feladatok végrehajtása.³² Mindez nem választható el a „magyar nép történeti emlékezetének” problematikájától, amely különösen ingoványos terület.³³ Az utóbbi bő évtizedben könyvek tucatjai születtek meg nagy (főként középkori) történelmi személyiségeinknek a „magyar néphagyományban” való megjelenéséről. E munkák kritikus megvitatása még várat magára,³⁴ összefüggésben a 21. században szintén váratlanul megélénkült történeti mondatkutatás új eredményeinek átfogó értékelésével, amely témakör azonban már az általunk kialakított második csoportba vezet át bennünket.

2. A hazai történeti folklorisztika eddig a legtöbb maradandó és a társtudományok számára is felhasználható eredményt az egyes folklór műfajok és területek történeti adatainak feltárása révén tudta felmutatni. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy a szöveges folklór műfajok mellett ide értjük a folklór egyéb területeinek (néphit, népszokás, népi vallásosság, népzene, néptánc, népi játék, népművészet stb.) történeti kutatását is. A folklór ilyenén műfaji rendszerét a folklorisztikai szakkutatás hosszú időn át, több lépcsőben alakította ki, és tette ezt (nem árt újra és újra tudatosítani) a 19–20. századi folklór adatok alapján és azokra vonatkoztatva. Utóbbi fontos körülmény nem csupán az elmúlt évtizedek poszt-folklórájának kategorizálásában okoz(ott) nehezen áthidalható gondokat, hanem a történeti folklorisztika mozgásterét is jelentősen behatárolta. Az újkori adatokból történő kiindulás szinte determinálta a vizsgálatok retrospektív jellegét, a műfaj-történeti adatsorok (sokszor pozitivisták) összeállítására pedig jobbra szegmentált történeti fejlődésrajzokat eredményezett, kevés kapcsolódással a folklór és a magyar művelődéstörténet más területeihez. A kronologikus adatsorok történeti kapcsolódási pontjai a 20. század második felének nagy részében a (mára már elavult) marxista politikai, társadalmi és gazdasági fejlődéstörténetbe ágyazódtak be.

Magától értetődő módon nincs lehetőségünk arra, hogy akár csak vázlatosan is áttekintsük e rendkívül gazdag és sokrétű tudománytörténeti hagyomány állomásait. Mára már nincs olyan területe a folklórnak és a folklorisztikának, ahol ne zajlottak volna le számottevő történeti kutatások. Vannak különösen adatgazdag vizsgálati irányok, mint például a népzene, néptánc, néphit és népi vallásosság, de viszonylag jól dokumentáltak világi népszokásaink is. Valójában egyik tudományterületnek sincs szégyenkeznivalója ezen a téren. Ha pár szó erejéig mégis kiemelünk néhány kutatói életművet, azt csupán a példaadás szándékával, nem valami tudatos szelektálás eredményeként tesszük. A tudománytörténeti súlypontnak megfelelően jobbra a szövegfolklorisztikai munkákra hivatkozunk.

Fent már megemlékeztünk Vargyas Lajos történeti folklorisztikai munkásságáról, amely legismertebben a *balladakutatása*iban öltött testet. A Vargyas által megjelenített módszer nem csupán a hazai (tényleges) történeti adatok tüzetes összegyűjtését, hanem ezen anyaggyűjtés európai szintű kiterjesztését is magába foglalta. E komparatív távlatok alapozták meg munkája halhatatlanságát.³⁵ Genetikus következtetései, a francia–vallon balladák középkori magyar kapcsolatának hipotézi-

se már több súlyos kritikában részesült. Különösen ingoványos terepre tévedt, amikor az iménti 1. csoportban tárgyalt történeti(etlen) folklorisztikai szemlélethez kapcsolódva a 19–20. századi balladáinkban a honfoglalás kori hősepika nyomait vélte felfedezni.³⁶ Azt, hogy Vargyas tényleg mennyire hitt a néprajzi analógiák régmúlt időkre vonatkozó történeti adatként való felhasználásának lehetőségében, jól példázza az individuállíra fejlődéstörténetére vonatkozó egyrészt indulatos, másrészt fennhéjázó érvelése, amelyet – Voigt Vilmos máig meg nem döntött, ám egyre kevésbé idézett, radikális tétele ellenében³⁷ – az akadémiai néprajzi kézikönyv hasábjain nyilatkoztatott ki.³⁸ Ugyanakkor ezzel kapcsolatban is elmondható a közhelyszerű megfogalmazás, miszerint Vargyas és Voigt évtizedeken át tartó népköltészet-történeti tudományos diskurzusa máig az egyik legtanulmányosabb és legizgalmasabb színfoltja a hazai történeti folklorisztika (egyébként jobbára tényleg szó szerinti) állóvizének.

A hazai történeti folklorisztika egyik legeredményesebb ága a 17–19. századi *közköltészet* kutatásokhoz kapcsolódik. Az irányzat előzmények után az 1980-as évektől erősödött meg nálunk elsősorban Küllös Imola példamutató kutatói tevékenysége következtében. Küllös összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálatokat végez főként a kéziratos énekeskönyvek forrás-csoportjára alapozva.³⁹ Kutatásai nagy mértékben árnyalták a verses népköltészeti műfajok kora újkori alakulására, az elit és népi kultúra kölcsönhatására vonatkozó ismereteket. Eredményei nem csupán szűkebb szaktudományunk, hanem a társtudományok (elsősorban a 18. századi irodalomtörténet) szempontjából is relevánsak.⁴⁰

Szintén az irodalomtörténet és a történeti folklorisztika metszéspontjában élénkült meg az utóbbi évtizedben a *19. századi magyar szövegfolklor* műfajainak kutatása. Ennek vezető iránya fiatal mesekutatókhoz kapcsolható, de ide sorolható más műfajok (pl. találós kérdés, vőfélyversek) szintén fiatalok általi kutatása is.⁴¹ Mások az irodalom és sajtóhagyomány összefüggéseit vizsgálják 19. századi ponyvák és kalendáriumok alapján.⁴² Mindezekről egyöntetűen elmondható, hogy a hazai folklorisztika évtizedeken át felhalmozott adósságait igyekeznek pótolni többek között a 19. századi folklor szövegkorpusz megkonstruálásának bemutatásával. Nem bocsátkozunk felelőtlenül jóslatokba, ha azt mondjuk, hogy a *történeti szövegfolklorisztika* várhatóan a következő évtizedek egyik vezető iránya lesz a hazai néprajztudományban.⁴³

Nem árt röviden elidőznünk az imént többször említett irodalomtörténet hatása és szerepe fölött műfajorientált történeti folklorisztikánk históriája kapcsán. A szövegfolklorisztika és az irodalomtörténet kapcsolata mondhatni magától értetődő és a 19. századtól kezdve folyamatosan kimutatható. Ugyanakkor ritkábban tesznek arról a triviális tényről említést, hogy a 20. század második felében a budapesti és debreceni egyetemen általában szakpárokon lehetett/kellett tanulni. A néprajz szakosok nagyon gyakran történelem vagy magyar tanári szakon tanultak „erősebb” kutatószakjuk mellett. Számos példát (és valamivel kevesebb ellenpéldát) említhetnénk annak alátámasztására, hogy ez a szakválasztás egyúttal az anyagi kultúra/tárgyi néprajz és folklorisztika alapvető terepének kiválasztását is determinálta.⁴⁴ Különösen látványos volt ez az ELTE '50-es, '60-as évekbeli viszonyai közt, ahol a két tanszékvezető professzor, Tálasi István és Ortutay Gyula mintegy „elosztotta” egymás közt a hallgatókat: a történészek jobbára Tálasihoz, a magyar nyelv és irodalom szakosok Ortutayhoz kerültek szakdolgozatukkal. Nyilván nem csak ez a körülmény eredményezte, de mindenképpen hozzájárult ahhoz a helyzethez, hogy a 20. század második felének hazai folkloristái és ebből következően történeti folkloristái között többségében nem történészi, hanem irodalomtörténeti és nyelvészeti képzettségű kutatók találhatók. Az irodalomtörténeti orientáció nem csupán a szövegfolklorisztikai kutatásokat jellemzi, hanem más területeken – a népi vallásosság történeti kutatásában például Tüskés Gábor és Erdélyi Zsuzsanna, vagy a történeti szókáskutatásban Dömötör Tekla és mások irányultságában – is tetten érhető. Hangsúlyozom, itt most csupán a tendenciát kívánom érzékeltetni és megmagyarázni: kivételek természetesen akadnak. Az említett tendencia egyik fontos következménye az volt, hogy a folkloristák képzettsége kiterjedt az elit irodalom műfajainak és történeti változásainak ismeretére, és a folklor történetiségét ehhez képest igyekeztek megragadni. A másik következmény az irodalomtörténeti módszertan átvételére vonatkozik, amely az említett időszakban még elég határozottan megkülönböztette magát a levéltárban kutató történész módszertanától. Az irodalomtörténet általában jellemző idegenkedése a levéltáraktól a történeti folkloristák nagy részére is átragadt. Nagy ívben el is kerültek az efféle archívumokat. Ez az általánosságban még manapság is jellemző elutasító attitűd az utóbbi néhány

éven feloldódni látszik, ám – kissé paradox módon – fiatal történeti szövegfolkloristáink továbbra sem közvetlenül a történettudomány, hanem az irodalomtörténetben megerősödött társadalomtörténeti szemlélet mintája nyomán, annak közvetítésével jutottak el a levéltárakba.

3. Iménti fejtegetésünk után logikus, hogy a hazai történeti folklorisztika harmadik irányát a történettudományi módszertant alkalmazó *levéltári történeti folklorisztika* jelenti. A folklór történeti adatait a *saját társadalmi, kultúrtörténeti és lehetőleg lokális kontextusában* interpretáló vizsgálatok a folklór történetiségének eddig nem említett, harmadik dimenzióját tárhatják föl. Ezek az időkben és térben lehatárolt, nagyszabású levéltári forrásfeltáráson alapuló kutatások a *mindennapi élet* megközelítésével kísérik meg a népi kultúra jelenségeinek megragadását.

E szemléletmód gyökerei a néprajztudományon belül az ún. *történeti néprajz* legjobb hagyományaihoz nyúlnak vissza. Fent már említettük, hogy Magyarországon az 1960-as évektől erősödött meg az a fiatal kutatói generáció, amely immár nem csak gyors bemerítkezéseket, „csemegéző jellegű” adatfeltárásokat végzett a levéltárakban, hanem hosszan tartó, nagyszabású és elmélyült munkával veszte ki leginkább a kora újkor utolsó szakaszából származó, tudatosan kiválasztott forrásanyagát. Speciálisan magyar jelenségnek tekinthető, hogy ez a kutatás főként a gazdálkodás, anyagi kultúra és életmód témaköreire koncentrált, és ritkábban terjedt ki a szokások, hiedelmek, vallási élet stb. területére. A kutatók többsége persze képtelen volt „nem kicédulázní” egy-egy feltűnően jó folklór adatot, ám ezek sokkal kevésbé módszeresen, inkább csak díszítőelemként, kontextus nélkül jelennek meg (ha egyáltalán megjelennek) publikációikban. Az alapvetően agrártörténeti és életmódtörténeti beállítódással jellemezhető történeti néprajz jeles képviselői mellett alig-alig akadtak olyan kutatók, akik ugyanezt a munkamódszert a folklór területeit középpontba állítva alkalmazták volna.⁴⁵ Annak ellenére, hogy a történeti néprajz európai párhuzamai között kiemelt helyen említhető német „müncheni iskola” az általa egzakt módon megrajzolni kívánt „népélet” (Volksleben) fogalmában döntő hangsúllyal társadalmi és folklór vonatkozásokat szerepeltetett.⁴⁶ Ez is mutatja, hogy a hazai történeti néprajz nem külső hatásra, hanem a tudományszak belső fejlődése révén („önjáró” módon) alakult és teljesedett ki.

Bár ő maga biztos nem hitte volna, hogy az utókor ilyen minőségben fogja említeni, mégis ki lehet jelenteni, hogy a történeti néprajz első generációjával párhuzamosan működő levéltári történeti folklorisztika legjelentősebb hazai képviselőjének Schram Ferenc tekinthető. A teoretikus irányultságú folkloristák által sokszor (persze csak szóban) lesajnálva, fitymálva említett Schram – rövid élete ellenére – tekintélyes életművet hagyott maga után, amelynek átfogó értékelése még várat magára. Figyelemfelhívó, mondhatni programadó tanulmányai⁴⁷ általában visszhangtalanok maradtak, nagyszabású forrásfeltáráson alapuló dolgozatai elképesztő igénytelen formában, igazán eldugott helyeken jelentek meg.⁴⁸ Kutatói érdeklődése talán leginkább a *történeti szokás* kutatáshoz kapcsolja személyét, amelyen belül Dömötör Tekla a maga nemében szintén tiszteletreméltó munkásságához képest egy másfajta alternatívát villantott fel.⁴⁹ Legismertebb és legvaskosabb munkája a *Magyarországi boszorkányperek* többkötetes gyűjteménye az egy személyben, kutatási támogatás és technikai apparátus nélkül elvégzett adatgyűjtés, a kutatói szorgalom és kitartás mementója.⁵⁰

Schram nem sejtette, hogy az országhatáron belül hozzáférhető boszorkányperek összegyűjtésével és kiadásával egy olyan interdiszciplináris kutatási „projektet” alapoz meg, amely mindmáig egyedülálló a hazai történeti folklorisztikában. Az 1980-as évektől az MTA (akkori elnevezéssel) Néprajzi Kutató Csoportjában elindult boszorkányper-kutató munkacsoport gyakorlatilag a történettudomány új irányai (Klaniczay Gábor) és a néphit történeti kérdéseivel is foglalkozó folklorisztika (Pócs Éva) találkozásából jött létre. A közös érdek a kora újkor egyik legérdekfeszítőbb, nagy tömegű, homogén forráscsoportjának, a boszorkánypereknek a feltárásában, kiadásában és tudományközi szempontok alapján történő földolgozásában jelentkezett. A máig tartó együttműködés változó kutatói gárdájából az említetteken kívül Kristóf Ildikó és Tóth G. Péter tevékenységét emelhetjük ki. A munkacsoport eredményeiről konferencia-kiadványok és tanulmánykötetek egész sora tájékoztat.⁵¹ A történeti folklorisztika története szempontjából különösen fontos, hogy a peres anyag már önmagában megadja a feldolgozások, elemzések szigorú időkeretét. Így Pócs Éva monográfiája⁵² jóvoltából a korábbi kutatásokhoz képest sokkal szigorúbb adatkezelés útján kaptunk képet a kora újkori mediátori rendszerekről, Kristóf Ildikó pedig térben is behatárolva vizsgálatait a hazai levéltári történeti folklorisztika és történeti antropológia egyik csúcsteljesítményét készítette el a debreceni boszorkányüldözés társadalmi hátterét feltáró munkájában.⁵³

Nem véletlen, hogy iménti mondatunkban a néprajzkutató-történész végzettségű és máig e kettős kutatói identitás mentén tevékenykedő Kristóf Ildikó kiváló munkáját egyszerre két tudományterületen is piedesztálra emeltük. Sőt, éppen ebben a „kettős identitásban” rejlik az általunk képviselt tudományos program egyik alapeleme. Ennek hátteréhez azonban röviden ki kell tekintenünk a történettudomány népi kultúra iránti érdeklődésének hazai históriájára.

Egyszer önálló tanulmánynak kellene bemutatni a magyar történetírás és a néprajzi szemlélet kapcsolatának folyamatát, és európai analógiák tükrében kellene megvizsgálni a kérdés tanulságait. A korábbi kezdeményezéseket ritkábban említve általában a Domanovszky Sándor nevéhez köthető két világháború közötti gazdaság- és társadalomtörténeti iskola szerepét, majd a debreceni professzor, Szabó István iskolateremtő hatását szokás kiemelni.⁵⁴ Ez a történetírói vonulat, különösen az agrártörténet és a településtörténet terén magától értetődően teremtette meg a folyamatos reflexiókban és szó szerinti együttműködésben is megnyilvánuló kapcsolódást a történeti néprajz felé. Szintén a gazdaság- és társadalomtörténet irányából indult, majd a székely faluközösségi öngazgatás legkiválóbb ismerőjeként vonult be a halhatatlanságba a Kolozsváron tevékenykedő Imreh István.⁵⁵ Esetében, miként a művelődéstörténeti kérdésekkel is foglalkozó Benda Kálmán, Fügedi Erik vagy Kosáry Domokos szemléletében már az 1929-től működő francia *Annales* folyóirat⁵⁶ hatását is nyomon követhetjük. Ugyanakkor hangsúlyosan a „népi kultúra” világszerte csak az utóbbi fél évszázadban került a történettudományi kérdésfeltevések horizontjába. Ebben az említett világhírű francia folyóirat köré csoportosult történészek „harmadik nemzedékének” vezető szemléletmódja, a '60-as évektől kibontakozó *mentalitástörténet* mellett a főként brit történészek által a '70-es évek elejétől világhódító útjára indított *történeti antropológiának*, az ugyanazon évtized második felében Olaszországból kiinduló *mikrotörténeti* szemléletmódnak, valamint a '80-as években Németországban kibontakozó, a mindennapi élet történetére (*Alltagsgeschichte*) vonatkozó kutatásoknak volt kiemelkedő szerepe.⁵⁷ Az említett irányokat újabban összefoglaló néven *új kultúrtörténetnek* (*new cultural history*)⁵⁸ nevező Peter Burke 1978-ban máig meg nem haladott monográfiát⁵⁹ készített az európai népi kultúra kora újkori történetéről, és mára már egy nagy könyvtárat meg lehetne tölteni az ide tartozó résztémák közép- és kora újkori feldolgozásaival. Az irányzatok szemléletének, módszertanának és eredményeinek hazai befogadástörténete évtizedek óta tartó, meglehetősen rögzös úton megy végbe. Hála a korai és nagyon határozott propagátorok (például Klaniczay Gábor, Benda Gyula) kitartó egyetemi oktatói és tudományszervezési tevékenységének, mára jó néhány alapmű olvasható magyar fordításban, és az efféle szemléletben megírt művek legalább a felsőoktatás szintjén úgy-ahogy beépültek a tananyagba.⁶⁰ A mostani szempontunkból lényeges mozzanat, hogy az új kultúrtörténet hazai lecsapódásai időnként szorosán összekapcsolódtak a történeti néprajzzal. Bár a történeti antropológia irányzatának egyik legfrissebb hazai bemutatása⁶¹ „megfelelkezett” róla, ám nem árt hangsúlyozni, hogy az ezen a címen először nálunk rendezett konferencia (1983) kezdeményezése, megrendezése és anyagának publikálása a néprajztudomány oldaláról történt.⁶² Klaniczay Gábornak e konferencia kötetében adott európai horizontú tudománytörténeti szemléje az első és sokáig a legjobb áttekintése volt az új történetírói irányzatok eredményeinek.⁶³ A konferencián a társadalom- és gazdaságtörténészek jól kirajzolódó köre mellett főként a történeti folklorisztika (Voigt Vilmos, Pócs Éva, Tüskés Gábor, Martin György) és a történeti néprajz (Hofer Tamás, Takács Lajos, Szilágyi Miklós) képviseltette magát. Nem csak ez a tény került el a befogadástörténet későbbi áttekintőinek figyelmét, hanem gyakorlatilag a történeti folklorisztika és a történeti néprajz régi és újabb eredményeiről is elfeledkeztek.⁶⁴ Az új kultúrtörténettel foglalkozó történészeink tájékozatlansága (tisztelet a kivételnek!) a néprajzi/folklorisztikai eredmények terén véleményünk szerint egyenes következménye annak a körülménynek, hogy a „népi kultúra” problematikája – a fenti nemzetközi előzményekkel szöges ellentétben – alig-alig jelenik meg a hazai céhes történeti diskurzusban.⁶⁵

Jól képzett, feltörekvő és elméletileg felkészült történészeink nehezen érthető távolmaradása a középkori és kora újkori falusi/mezővárosi *mindennapi élet* „alulnézeti” vizsgálatától kétségtelenül „helyzetbe hozza” a történeti forrásokhoz néprajzi szemlélettel közelítő, a történész legmodernebb szerszámosládájával felszerelkezett fiatalabb történeti néprajzos és történeti folklorista generációk tagjait. Különösen nagy kutatási perspektíva nyílik a *vallási élet* történeti kutatásában,⁶⁶ azon belül is a „helyi vallás” történeti dimenziójában, amely a hivatalos/tételes vallás mellett annak népi gyakorlatát (népi vallásosság) és a vallási tételeken kívül eső hiedelemvilágot nem a folklor később konst-

ruált területeinek megfelelő szétválasztás mentén, hanem egyetlen, leszűkített lokális fókuszban vizsgálja.⁶⁷ Hasonlóképpen nagy lehetőségei, távlatai vannak a megújult *történeti szokáskutatásnak* is.⁶⁸ E tudományterület – értelmezésünk szerint – nem a néprajztudományban korábban érvényes premisszákat csupán a világi „népszokások” történeti kérdéseivel foglalkozik, hanem a jelenkutatásban már használt, kibővített értelmű szokásfogalom – amely a gesztusoktól a szerelmi életig, az agressziótól a vallásos szokásokig sok mindent magába foglal – történeti forrásokban fellelhető adatainak értelmezésére törekszik. Az újragondolt történeti szokáskutatás nem az eredetkérdések ingoványos vidékén, hanem egy jól körülhatárolt történeti periódusban vizsgálódik. Ebből a szempontból is a 18. század időszaka kínálkozik – a forrásadottságok révén – a leginkább preferálható időszaknak. Ugyanakkor nem az egyébként is konstruált néprajzi tények projektálása, visszavetítése (és ezáltal egy újabb konstrukció létrehozása) a cél, hanem a gondosan kiválasztott és forráskritikai szempontból körüljárt források „belülről” történő értelmezése az irányadó szempont.⁶⁹ A történeti szokáskutatás áttételesen a 19. század előtti időszak vonatkozásában a történeti folklorisztika egyik húzóága lehet, amennyiben a mindennapi életre⁷⁰ irányuló forrásfeltárás (főként a peres iratok, tanúkihallgatások körében) akár a népköltéssel, tánccal, zenével, játékkal stb. kapcsolatos információkat is felszínre hozhat. Nem arra a paradoxonra gondolunk itt, hogy mondjuk eddig ismeretlen népköltészeti szövegek kerülnének elő a népköltészet „felfedezése” előtti időszakból, táncfelvételek a kamera, népzenei felvételek a fonográf előtti korból, sokkal inkább az éneklésre, táncra, zenélésre mint a mindennapi élet *gesztusára* találhatunk adatokat.⁷¹ Amennyiben pedig ezek interpretálása végre nem egymástól mesterségesen szétszakítva, hanem szocio-kulturális közegébe ágyazottan, valódi funkciójában történik meg, máris túlléptük saját szűkebb szaktudományunk korábbi korlátait.

*

A hazai történeti folklorisztika történetéről és annak lehetséges távlatairól adott áttekintésünk korántsem lépett fel a teljesség, a részletekbe menő szemlézés igényével. Célunk ennél jóval praktikusabb volt: elsősorban ilyen érdeklődésű egyetemi hallgatóink számára igyekeztünk néhány támpontot adni a szerteágazó problémakörben. Fontosnak tartjuk, hogy ez az áttekintés abban a legújabb, igazán fiatalos kezdeményezésű folyóiratban lát napvilágot, amelyik felvállalta – a szövegfolklorisztika és a kortárs folklorjelenségek vizsgálata mellett – a történeti folklorisztika legjobb hagyományainak ápolását. Hasonló célok lebegtek a szemünk előtt, amikor a néprajzi felsőoktatás legutóbbi átszervezésekor a budapesti mesterképzés arculatának egyik markáns elemeként a történetiséget jelenítettük meg.⁷² Mindezen kezdeményezések eredményei természetesen nem egy csapásra érnek be, hosszú évekbe, évtizedekbe telik, míg látványossá válnak. Jelen sorok szerzőjét nagy megtiszteltetésként érte a folyóirat szerkesztőitől kapott lehetőség, hogy egy nagyon nagy múltú és nagy távlatú tudományterület megújulása körül bábáskodjék. *Ad majorem Dei (et folkloristicae historicae) gloriam!*

JEGYZETEK

* A tanulmány megírásakor a szerző munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

² A folklorisztika hazai kutatástörténetéről korábban és újabban megjelent áttekintések csak részben pótolják e hiányt: Voigt V. (szerk.) 1998. passim; Paládi-Kovács A. (főszerk.) 2011. 127–212.

³ Ezen a téren az egész néprajztudomány hazai tudománytörténeti összefoglalása jelenthet kiindulópontot: Kósa L. 2001.

⁴ Ezek elsősorban Paládi-Kovács Attila tollából jelentek meg: Paládi-Kovács A. 1993, 2009. Akadémiai székfoglaló előadását is ebben a témában tartotta: Paládi-Kovács A. 2010. A történeti néprajzi módszer hazai eredményeit tágabb összefüggésekben tárgyalja az általa írott legújabb tudománytörténeti áttekintés: Paládi-Kovács A. 2011.

⁵ Paládi-Kovács A. (főszerk.) 2009.

⁶ A kötet egyik rövid fejezetének „beugró” szerzőjeként nem lenne etikus átfogó értékelést adni, ám mostani szempontból megjegyzendő, hogy a több mint hétszáz oldalas kötetnek elég feltűnőek a tematikai aránytalanságai (főként a tárgyi néprajz javára a folklorral szemben). Jól jelzi ezt, hogy például a középkori nagyfejezetben belül a *Közlekedés, szállítás* fejezet *Kerekes járművek* alfejezetére (a 181–185. oldalakon) éppen akkora terjedelem jutott, mint az e korszakban feltárható *Hiedelmek, vallási képzetek* témakörének összefoglalására (a 262–266. oldalakon). Hogy az efféle arányteltőló-

dás nem a *megbízható adatok* mennyiségének virtuális mérlegelésén, hanem inkább a személyes érdeklődésen alapul, azt a kézikönyv többi fejezete bizonyítja.

⁷ Paládi-Kovács A. (főszerk.) 2011. 8–9.

⁸ Voigt V. 1965. 719–740.

⁹ Voigt V. (szerk.) 1998. passim; Voigt V. 2009.

¹⁰ Vargyas L. 1961.

¹¹ Ezen a téren addig csak Belényesi Márta késő középkori anyagi kultúrára vonatkozó munkássága volt említhető. A szokatlan életutat járt Belényesi kiváló tanulmányainak egybegyűjtött újraközlése nemrégiben kezdődött: Belényesi M. 2011.

¹² Vargyas L. 1961. 7.

¹³ Vargyas L. 1961. 8. (kiemelés tőlem: B. D.)

¹⁴ Paládi-Kovács A. 2009. 11–12.

¹⁵ Kósa L. 2001. 200–216.

¹⁶ Barabás J. 1961. Feltűnő, hogy néhány év múlva éppen ő írta meg Békés megye 18. századi „néprajzát”, igaz, csupán kiadott, tehát nem elsőkézből használt archivális források alapján. (Barabás J. 1964.) Barabás „programadó” tanulmányának ma már számos pontja felülbírálható (lenne), de erre itt most nem térhetünk ki.

¹⁷ A fontos témakör iránt az utóbbi években öröndetesen feltámadt társadalomtörténeti érdeklődésből itt Ö. Kovács József munkásságát és a közelmúltban megjelent monográfiáját (*A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*, Korall, Budapest, 2012) emeljük ki.

¹⁸ A hazai *történeti néprajz* sajnos igen ritkán definiálta önmagát és módszertanát. A történeti források néprajzi felhasználására vonatkozó reflexiókat Szilágyi Miklós korai tanulmánykötetének bevezetőjében találunk: Szilágyi M. 1966. Az ezt követő évtizedekben jobbra a forrástípusokat és azok néprajzi felhasználását bemutató tanulmánykötetek jelentek meg: Filep A. – Égető M. (szerk.) 1989; Paládi-Kovács A. (főszerk.) 1993; Fülemile Á. – Kiss R. (szerk.) 2008. Ezek egyrészt a történeti néprajz első nemzedéke (a teljesség igénye nélkül: Andrásfalvy Bertalan, Bakó Ferenc, Bárh János, Bellon Tibor, Égető Melinda, Filep Antal, Flórián Mária, Hofer Tamás, Juhász Antal, Kocsis Gyula, Szilágyi Miklós, Takács Lajos), másrészt az őket követő generációk (például Granasztói Péter, Kiss Réka, Tomisa Ilona) tevékenységét reprezentálják.

¹⁹ Legújabbban a német néprajztudományban feszegetik ismét az „etnográfiai” látásmód és az archívumi munka összekapcsolásának lehetőségeit: Wietschorke, J. 2010.

²⁰ Voigt V. 2000, 2001, 2004.

²¹ Vö. Voigt V. 2001. 259–293.

²² Voigt V. 2000. 361.

²³ Voigt V. 2000. 187–202.

²⁴ Ezek közül saját maga vélhetően az újabb tanulmánykötetbe beválogatott két írását tartja a legfontosabbnak: Voigt V. 2001. 29–42.

²⁵ Voigt V. 2001. 33.

²⁶ Voigt V. 2001. 42.

²⁷ Kosáry D. 1980.

²⁸ Hopp L. – Küllős I. – Voigt V. (szerk.) 1988. A 18. századi folklór problematikáját nagyon fontos területekkel egészíti ki a néhány évvel később megjelent tanulmánykötet: Paládi-Kovács A. (főszerk.) 1995.

²⁹ Lásd például: Pócs É. – Voigt V. (szerk.) 1996.

³⁰ Lásd például: Voigt, 2000, 2001, 2003, 2004.

³¹ Voigt V. 2004. 304.

³² Voigt V. 2000. 307–340, 2001. 147–165.

³³ Főleg csupán e szűkebb kérdéskörre koncentrálni a címében tágabb perspektívát sejtető tanulmánykötet: Szemerkenyi Á. (szerk.) 2007.

³⁴ Az egyetlen műre vonatkozó, kósza kritikai hang (Voigt V. 2004. 298–304.) után lásd a kissé dacos szerzői reakciót: Magyar Z. 2007.

³⁵ Összegző jelleggel: Vargyas L. 1976.

³⁶ A kritikára lásd például: Voigt V. 2000. 101–141.

³⁷ A vitára lásd: Voigt V. 2000. 169–185.

³⁸ Vargyas L. 1988. 518–522.

³⁹ Küllős I. 2004, 2012.

⁴⁰ Lásd a Régi Magyar Költők Tára általa és munkatársa, Csörsz Rumen István által szerkesztett 18. századi közköltészet kötetét: RMKT XVIII. 2000, 2006.

⁴¹ Gulyás J. (szerk.) 2008.

⁴² Vö. Mikos É. 2010.

⁴³ Ezzel kapcsolatban vö. az *Etnoszkóp* folyóirat első, beköszöntő számát (2011/1).

⁴⁴ Lásd erre az ELTE Néprajzi Intézetében készült szakdolgozatok jegyzékét: Csonka-Takács E. (szerk.) 2004.

⁴⁵ Néhány olyan területileg és időben lehatárolt adatgyűjtés, amely érintőlegesen folklór témákkal is foglalkozik: Szilágyi M. 1995; Imreh I. – Pataki J. 1992; Zsupos Z. 1994; Bárh J. 2005.

⁴⁶ Kramer, K-S. 1989; Moser, H. 1985; Götttsch, S. 2007; Bárh D. 2008. 290–291.

⁴⁷ Például Schram F. 1957, 1967.

⁴⁸ Schram F. 1968, 1969.

- ⁴⁹ A Schram által képviselt komplex, egyház- és liturgiátörténeti, valamint történeti néprajzi szempontokat egyesítő szokáskutatásnak (külföldi párhuzamaira lásd: Hartinger, W. 1992) csak évtizedekkel később akadt hazai folytatása: Bárth D. 2005.
- ⁵⁰ Schram F. 1970–82.
- ⁵¹ Ezek közül mindössze egyre utalunk: Pócs É. (szerk.) 2001.
- ⁵² Pócs É. 1997.
- ⁵³ Kristóf I. 1998.
- ⁵⁴ Kósa L. 2001. 189.
- ⁵⁵ Imreh I. 1973, 1983.
- ⁵⁶ Összefoglalóan magyarul: Benda Gy. – Szekeres A. (szerk.) 2007.
- ⁵⁷ Nem csupán az említett irányzatok által, hanem már *róluk* is könyvtárnyi a nemzetközi szakirodalom. Alapvető tájékozódásra egy hazai tankönyvet ajánlunk: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.) 2003.
- ⁵⁸ Vö. Burke, P. (ed.) 2001; Burke, P. 2004.
- ⁵⁹ Magyar fordításban: Burke, P. 1991.
- ⁶⁰ Jelen sorok írójának tapasztalata szerint az 1990-es években e beépülés a történelem szakos olvasmánylistákban kevésbé volt érzékelhető, viszont a néprajz szakos tárgyak kötelező olvasmányai között már akkor nagy számban jelentek meg az ide kapcsolódó szakmunkák.
- ⁶¹ Apor P. 2003.
- ⁶² Hofer T. (szerk.) 1984.
- ⁶³ Klaniczay G. 1984.
- ⁶⁴ Tanulságos ebből a szempontból az említett kézikönyv több fejezete, különösen a történeti antropológia hazai befogadás-történetének áttekintése (Apor P. 2003. 456–458.), amely döbbenetes tájékozatlanságot árul el a történeti néprajzi/folklorisztikai munkák terén. Nemcsak, hogy nem ismeri például Kristóf Ildikó munkásságát, de irreleváns hivatkozásaiból láthatóan olyan alapfogalmakkal, mint a „népi vallásosság” sincs tisztában.
- ⁶⁵ Kivételnek tekinthető például Klaniczay Gábor (1990) és Benda Gyula (2006) munkássága. Öröndetes jelek figyelhetők meg újabban ebből a szempontból Erdélyi Gabriella köteteiben: Erdélyi G. 2005, 2011.
- ⁶⁶ A korábbi irányadó irodalomból: Tüskés G. – Knapp É. 2001.
- ⁶⁷ A „helyi vallás” (*local religion*) kutatásának jelenkori, antropológiai dimenzióiról: Stewart, Ch. 1991. 10–12; Hesz Á. 2012. 79–86.
- ⁶⁸ A témáról bővebben: Bárth D. 2012. Korábban az egyházi források jelentőségét emeltük ki a kutatási terület szempontjából: Bárth D. 2008. A történeti szokáskutatás legújabb hazai eredményeiből itt mindössze néhány monográfiára utalunk: Kiss R. 2011; Deáky Z. 2011.
- ⁶⁹ Hazai (követendő) példa gyanánt utalunk Kristóf Ildikó kiváló tanulmányára: Kristóf I. 2003. A történeti néprajz és a kulturális antropológia módszertanának hasonlóságaira és különbségeire: Fenske, M. 2007.
- ⁷⁰ A *mindennapi élet* problematikájának hatalmas filozófiai, szociológiai, antropológiai stb. szakirodalmi háttéréből lásd magyarul a történész véleményét: Gyáni G. 1999.
- ⁷¹ A számtalan lehetséges példa közül mindössze Hofer kiváló forrásanyagának elemzésére utalunk: Hofer T. 2004.
- ⁷² A jelenleg érvényes tanrendben kötelező tárgyként jelenik meg a *Történeti folklorisztika* (előadás és szeminárium), amelyet a szintén kötelező *Forrásismeret* (levéltári forrásokkal foglalkozó része) készít elő. A folklorisztika szakirányt választók a képzés második évében további történeti folklorisztikai tantárggyal (*Történeti folklorisztika 2.*, előadás és szeminárium) találkoznak.

HIVATKOZÁSOK

APOR Péter

- 2003 Történeti antropológia. In BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest, 443–466.

BARABÁS Jenő

- 1961 A néprajzi kutatások és az írásos források. *Ethnographia* LXXII. 135–146.
- 1964 *Békés megye néprajza a XVIII. században.* Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.

BÁRTH Dániel

- 2005 *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkor Magyarországon.* (Szövegek és elemzések, 1.) MTA–ELTE Folklor Szöveg-elemzési Kutatócsoport, Budapest.

BÁRTH Dániel

- 2008 Egyházi források a történeti szokáskutatás szolgálatában. In FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* (Documentatio Ethnographica, 23.) L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 290–300.
- 2012 „Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?” A történeti szokáskutatás távlatai. In ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 23–36.

BÁRTH János

- 2005 *Tájak mezsgyéjén. Termelés és életmód a Duna-Tisza közjé Kecelen a kései feudálisizmus korában.* Cumania Alapítvány, Kecskemét.

- BELÉNYESI Márta
2011 *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből I.* L'Harmattan, Budapest.
- BENDA Gyula
2006 *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Osiris, Budapest.
- BENDA Gyula – SZEKERES András (szerk.)
2007 *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődés-történet francia változata.* L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- BURKE, Peter
1991 *Népi kultúra a kora újkorban Európában.* Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest.
2004 *What is Cultural History?* Polity Press, Cambridge.
- BURKE, Peter (ed.)
2001 *New Perspectives on Historical Writing.* (Second edition.) Polity Press, Cambridge.
- BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.)
2003 *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest.
- CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.)
2004 *Varia Bibliographica. A budapesti egyetemi Néprajzi Intézet szakdolgozatainak és doktori disszertációinak jegyzéke 1934–2004.* (EFI Communicationes, 11.) Európai Folklor Intézet, Budapest.
- DEÁKY Zita
2011 „Jó kis fiúk és leánykák”. *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon.* Századvég Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI Gabriella
2005 *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
2011 *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.* Libri, Budapest.
- FENSKE, Michaela
2007 Mikro-, makro-, agency. Történeti néprajz mint kulturális antropológiai praxis. *Tabula X.* (2) 195–219.
- FILEP Antal – ÉGETŐ Melinda (szerk.)
1989 *Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból.* (Documentatio Ethnographica, 13.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka (szerk.)
2008 *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* (Documentatio Ethnographica, 23.) L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.
- GÖTTSCHE, Silke
2007 Archivalische Quellen und die Möglichkeiten ihrer Auswertung. In GÖTTSCHE, Silke – LEHMANN, Albrecht (Hrsg.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie.* Zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage. Reimer, Berlin, 15–32.
- GULYÁS Judit (szerk.)
2008 *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról.* (Artes Populares, 23.) ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest.
- GYÁNI Gábor
1999 A mindennapi élet mint kutatási probléma. In GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Új Mandátum, Budapest, 11–22.
- HARTINGER, Walter
1992 *Religion und Brauch.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- HESZ Ágnes
2012 *Élők, boltak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában.* (Kulturák keresztútján, 16.) PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, Pécs – Budapest.
- HOFER Tamás
2004 Halalos végű „hajdútánc” az Ormánságban, 1744-ben. In ANDRÁSFALVY Bertalan – DOMOKOS Mária – NAGY Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára II.* L'Harmattan, Budapest, 119–134.
- HOFER Tamás (szerk.)
1984 *Történeti antropológia.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- HOPP Lajos – KÜLLÖS Imola – VOIGT Vilmos (szerk.)
1988 *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században.* MTA Irodalomtudományi Intézet – ELTE Folklore Tanszék, Budapest.
- IMREH István
1973 *A rendtartó székegy falu. (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából.)* Kriterion, Bukarest.
1983 *A törvényhozó székegy falu.* Kriterion, Bukarest.
- IMREH István – PATAKI József
1992 *Kászonszéki krónika 1650–1750.* Európa – Kriterion, Budapest – Bukarest.
- KRAMER, Karl-Sigismund
1989 *Beschreibung des Volkslebens. Zur Entwicklung der „Münchener Schule”.* Münchner Vereinigung für Volkskunde, München.
- KISS Réka
2011 *Egyház és közösség a kora újkorban. A Küüllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLANICZAY Gábor
1984 A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 23–60.
1990 *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Magvető, Budapest.
- KOSÁRY Domokos
1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÓSA László
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* (Második, javított, bővített kiadás.) Osiris, Budapest.
- KRISTÓF Ildikó (Sz.)
1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkorban Debrecenben és Bihar vármegyében.* Ethnica, Debrecen.
2003 A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás „sűrű” története. *Népi kultúra – Népi társadalom XXI.* 165–194.
- KÜLLÖS Imola
2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűz- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan, Budapest.

- KÜLLŐS Imola
2012 *Közkezezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAGYAR Zoltán
2007 Orális tradíciók és népi történelemszemlélet „felülnézetben”. In SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 372–380.
- MIKOS Éva
2010 *Árpád pajzsa. A magyar bonfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században.* (Szóhagyomány, 9.) L'Harmattan, Budapest.
- MOSER, Hans
1985 *Volksbräuche im geschichtlichen Wandel. Ergebnisse aus fünfzig Jahren volkskundlicher Quellenforschung.* Deutscher Kunstverlag, München.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1993 Bevezetés. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Népi kultúra Magyarországon a 18. században. Népi kultúra – Népi társadalom XVII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–13.
2009 Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 11–38.
2010 Időrend, kronológia, periodizáció az európai etnológiában. *Ethnographia* CXXI. 209–224.
2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I. 1. Táj, nép, történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–125.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.)
1993 *Népi kultúra Magyarországon a 18. században. Népi kultúra – Népi társadalom XVII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
1995 *Folklozműveltség a 18. századi Magyarországon. Népi kultúra – Népi társadalom XVIII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
2009 *Magyar néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
2011 *Magyar néprajz I. 1. Táj, nép, történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÓCS Éva
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÓCS Éva (szerk.)
2001 *Demonológia és boszorkányság Európában.* (Studia Ethnologica Hungarica, 1.) L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest.
- PÓCS Éva – VOIGT Vilmos (szerk.)
1996 *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a bonfoglalás-kor és az Árpád-kor folklórából.* MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.
- RMKT XVIII. = *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század*
2000 4. *Közkeletészet 1. Mulattatók.* S. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs: CSÖRSZ Rumen István. Balassi Kiadó, Budapest.
2006 8. *Közkeletészet 2. Társasági és lakodalmi költészet.* S. a. r. CSÖRSZ Rumen István – KÜLLŐS Imola. Universitas Kiadó, Budapest.
- SCHRAM Ferenc
1957 Agendáink néprajzi vonatkozásai. *Ethnographia* LXVIII. 133–142.
1967 A levéltárak jelentősége a népszokás-kutatásban. *Levéltári Szemle* XVII. (1) 163–208.
1968 Kisnógrád megye történeti néprajza (1686–1848). *Levéltári Szemle* XVIII. (3) 657–719.
1969 Vác népének szellemi kultúrája 1686 és 1848 között. *Levéltári Szemle* XIX. (3) 627–681.
1970–82 *Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768.* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STEWART, Charles
1991 *Demons and the Devil. Moral imagination in modern Greek culture.* Princeton University Press, Princeton.
- SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.)
2007 *Folklor és történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI Miklós
1966 *Adatok a Nagyikunok XVIII. századi néprajzához.* Szolnok Megyei Múzeum, Szolnok.
1995 *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek.)* (Folklor és etnográfia, 87.) KLTE, Debrecen.
- TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
2001 *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők.* Osiris, Budapest.
- VARGYAS Lajos
1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* XLIII. 5–20.
1976 *A magyar népballada és Európa.* I–II. Zeneműkiadó, Budapest.
1988 Lírai népköltészet. In VARGYAS Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz V. Népköltészet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 427–565.
- VOIGT Vilmos
1965 A magyar folklór története. In LUKÁCS Ernőné (főszerk.): *A Föld országai. A világ népei.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 719–740.
2000 *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok.* Universitas Kiadó, Budapest.
2001 *A folklórtól a folklorizmusig. Történeti folklorisztikai tanulmányok.* Universitas Kiadó, Budapest.
2003 *A magyar ősvallás-kutatás kérdései.* (Vallástudományi tanulmányok, 4.) Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest.
2004 *Magyar, magyarországi és nemzetközi. Történeti folklorisztikai tanulmányok.* Universitas Kiadó, Budapest.
2009 Népi kultúránk képe. In LAJOS Katalin – TAPODI Zsuzsanna Mónika (szerk.): *A hagyomány burkai. Tanulmányok Balázs Lajos 70. születésnapjára.* (Kriza Könyvek, 33.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 49–75.
- VOIGT Vilmos (szerk.)
1998 *A magyar folklór.* Osiris, Budapest.
- WIETSCHORKE, Jens
2010 Historische Ethnografie. Möglichkeiten und Grenzen eines Konzepts. *Zeitschrift für Volkskunde* CVI. 197–224.
- ZSUPOS Zoltán
1994 *Történeti-néprajzi források Gömörből a XVIII–XIX. századból.* (Gömör néprajza, 44.) KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.